

А.Е. ӘБУБӘКІРОВА¹, Д.А. ДИЛЬБАРХАНОВА²✉

¹PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: a.abubakirova.work@gmail.com

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: d.a.dilbarkhanova@gmail.com

ДІНДІ ДИСКУРСИВТІ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің негізгі алғышарттары көрсетіліп, әдістемесі талданады. Дискурсивті әдістеме негізінде дінге анықтама берудің ерекшеліктері көрсетіліп, академиялық ортада бұл анықтамалардың жасақталу үдерісі мен оған әсер ететін факторлар сараланады. Дискурс, дискурсивті құрылымдар, дискурсивті оқиғалар, дискурсивті қарым-қатынас, дискурсивті іс-әрекеттер, сала секілді ұғымдарға анықтама беріледі. Әрбір ұғымның мәнін ашу үшін мысалдар қарастырылып, түсіндіріледі. Еуропалық академиялық ортаның өздерін айқындауда жаңа парадигмаларды іздестіруінің себептері сипатталып, түсіндіріледі. Осы бағыттағы дискурсивті тұрғыда жүргізілген зерттеулердің әдістемесі қарастырылады. Батыстық эзотеризм ұғымының қамтитын мағыналары талданады. Дискурсивті өзгерістердің нәтижесінде туындаған үдерістер сипатталады. Ғылыми білімнің маңыздылығы мен ықпалы зерделенеді. Салыстырмалы сараптау, индукция және дедукция, анализ, синтез, синхрониялық және диахрониялық әдістерді қолдану арқылы тақырыпты ашуға бағытталған тұжырымдар жасалады. Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізудің маңыздылығы мен артықшылықтары түсіндіріледі. Мақалада дін ұғымына қатысты ғылыми білімді әлеуметтік тұрғыда жүйелеп, тарихи категорияға айналдырар зерттеу саласы ретіндегі дінді дискурсивті тұрғыда зерттеуде қолданылатын, қажет болатын концептілерге анықтама беріліп, талданады. Дін туралы дискурс әлеуметтік шынайылық пен мәнге ие құрылымдарды жалпылайды және заңдастырады. Дінді дискурсивті және тарихи тұрғыда сараптау жеке әдіс болмағанымен, зерттеу бағдары бола алады. Бұл бағдарды негізге ала отырып жүргізілетін зерттеудің мәні мен маңызы, өзектілігі мақалада нақты мысалдар негізінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: дискурс, дискурсивті зерттеу, дін анықтамалары, ғылыми білім, терминология, дискурсивті өзгерістер, эпистема, этноцентризм, академиялық орта.

А.Ұе. Abubakirova¹, D.A. Dilbarkhanova²

¹PhD Doctoral Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: a.abubakirova.work@gmail.com

²Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: d.a.dilbarkhanova@gmail.com

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Әбубәкірова А.Е., Дильбарханова Д.А. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің алғышарттары мен әдістемесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 49–62. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.588>

*** Cite us correctly:**

Abubakirova A.E., Dilbarhanova D.A. Dindi diskursivti turgyda zertteudin algysharttary men adistemesi [Prerequisites and methodology of discursive study of religion] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 49–62. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.588>

Prerequisites and Methodology of Discursive Study of Religion

Abstract. In the article basic prerequisites of discursive study of religion are shown, methodology is analyzed. On the basis of discursive methodology, the specifics of defining religion are shown, the process of the formation of these definitions in the academic environment and the factors influencing it are analyzed. Concepts such as discourse, discursive structures, discursive events, discursive relations, discursive actions, and sphere are defined. Examples are considered and explained to reveal the meaning of each concept. The reasons for the search for new paradigms in the self-determination of the European academic environment are described and explained. The methodology of discourse research in this direction is considered. The complex of meanings of the concept of Western esotericism are analyzed. The processes that occurred as a result of discursive changes are described. The importance and impact of scientific knowledge are studied. Conclusions are made for the disclosure of the topic using comparative analysis, induction and deduction, analysis, synthesis, synchronic and diachronic methods. The importance and benefits of discourse research are explained. The article identifies and analyzes the necessary concepts used in the discursive study of religion as an area of research that socially systematizes scientific knowledge about the concept of religion and turns it into a historical category. Discourse about religion generalizes and legitimizes social reality and structures with meaning. Although discursive and historical analysis of religion is not a separate method, it can become a direction of research. The essence and significance of the research conducted on the basis of this direction are reflected in the article based on specific examples.

Keywords: discourse, discursive research, definitions of religion, scientific knowledge, terminology, discursive change, episteme, ethnocentrism, academic environment.

А.Е. Абубакирова¹, Д.А. Дильбарханова²

¹*PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак (Казахстан, г. Алматы), e-mail: a.abubakirova.work@gmail.com*

²*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: d.a.dilbarkhanova@gmail.com*

Предпосылки и методика дискурсивного изучения религии

Аннотация. В статье показываются основные предпосылки дискурсивного изучения религии, анализируется методика. На основе дискурсивной методологии показана специфика определения религии, проанализирован процесс формирования этих определений в академической среде и факторы, влияющие на него. Определены такие понятия, как дискурс, дискурсивные структуры, дискурсивные события, дискурсивные отношения, дискурсивные действия, сфера. Рассмотрены и объяснены примеры, чтобы раскрыть значение каждой концепции. Описаны и объяснены причины поиска новых парадигм в самоопределении европейской академической среды. Рассмотрена методология дискурсивного исследования в этом направлении. Проанализированы комплексные значения концепции западного эзотеризма. Описываются процессы, произошедшие в результате дискурсивных изменений. Изучаются важность и влияние научных знаний. Сделаны выводы для раскрытия темы с помощью сравнительного анализа, индукции и дедукции, анализа, синтеза, синхронических и диахронических методов. Объясняются важность и преимущества дискурсивного исследования. В статье определены и проанализированы необходимые концепции, используемые в дискурсивном исследовании религии как области исследования, которая социально систематизирует научное познание о концепции религии и превращает ее в историческую категорию. Дискурс о религии обобщает и легитимирует социальную реальность и структуры, имеющие значение. Хотя дискурсивный и исторический анализ

религии не является отдельным методом, он может стать направлением исследования. Суть и значение, актуальность исследования, проведенного на основе данного направления, отражены в статье на основе конкретных примерах.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивное исследование, определения религии, научное познание, терминология, дискурсивное изменение, эпистема, этноцентризм, академическая среда.

Кіріспе

Қазіргі кезеңдегі дінтану саласында жүргізіліп жатқан зерттеулер дінді бұл дүниеден, әлемнен тысқары құбылыс ретінде қарастыру үлкен нәтижелерге жеткізбейтіндігін көрсетіп отыр. Дін адамзат тіршілігінің біте қайнасқан ажырамас бөлігі болғандықтан, қашанда адам қоғамының маңызды, тіпті негізгі құрамдас бөлігі болып отырады. Ал осы дін ұғымының мәні мен жасырын қырларын айқындай түсу – ғылыми іс-әрекеттің маңызды бағыты. XIX ғасырда жүйеге келген кезеңнен бастап, қазіргі уақытқа дейінгі дінтану ғылымының тарихы кез келген дін жайлы теориялар, анықтамалар, оны зерттеуге, түсіндіруге бағытталған әдістер сол кезеңдегі әлеуметтік жағдайлар, мәселелер мен оқиғаларға, бір сөзбен айтқанда мерзімдік дискурста тікелей байланысты екенін көрсетеді. Сөзіміздің дәлелі ретінде бірнеше мысал келтіруге болады. Еуропадағы ағартушылық кезеңінен кейін ғылыми ортада алға жылжу, жарқын болашақ жайлы идеялардың аясында жаңа философиялық көзқарастар дамып, жетіліп, дінді дін тарихының «даму кезеңдері» арқылы түсіндіру белең алды. Г. Гегель, К. Маркстардың философиялық ой-тұжырымдары, Й. Гердер, Э. Тайлор, М. Мюллер, М. Вэбер, У. Джеймс еңбектері осы кезеңнің жарқын нәтижелері. Ал XX ғасырдағы сұрапыл соғыстар модернизмнің алдыңғы қатарлы теориялары мен тұжырымдарының кемшіл тұстарын көрсетіп, дін жайлы көзқарас өзгеріп, әлем десакрализациясына басқа қырдан қарап, діни негіздерді жаңғыртудың маңыздылығы бой көрсете бастады. Отарлау саясатын ұстанған мемлекеттер болса, дінді өз қаруларының бірі ретінде қолданды, қолданып та келеді. Халықты діннен алшақтатуды көкसेген КСРО саясаты сол кезеңдегі дінге берілген анықтамалардың, дін жайлы зерттеулердің қайнар көзі болды. Күні бүгінге дейін жаңғырығы басылмай жатқан дінді апиынға, дінге сенуді, діни сенімді сауатсыздыққа балаған сол бір сұрапыл саясат ықпалының, бірнеше ұрпақ бойына сіңірген уытының дәмін осы күнге дейін сезіп, зардабын тартып келеміз. Тым тереңге бойламай-ақ, осы аз ғана мысалдың негізінде дін ұғымына берілер анықтама, дін жайлы теориялар адам өмірінің бір ғана саласында емес, жалпы әлеуметтік, мәдени, саяси шеңберлерде қалыптасып отырады дегіміз келеді. Міне сондықтан қазіргі дінтану саласы дінді бұл әлемнен, қазіргі уақыттан, мезгілден тысқары құбылыс не зат ретінде емес, мәдени, саяси, академиялық мәнмәтінде, дәл қазір, біздің күнделікті өмірімізбен тығыз байланысты құрылымдардың бірі ретінде зерттеу керек екендігіне назар аударуда. Бір ұғымның бізге белгілі мағынасы әрдайым шындықпен сәйкес келе бермейді, яғни шындық және мағына екі бөлек деңгейдегі белгілер. Дінтану саласының ғалымдары ретінде қазіргі кезеңнің мәселелері мен жағдаяттары аясында біз дінге қатысты өткен және болып жатқан, орын алуы мүмкін оқиғаларды зерделей алуымыз керек. Осылай жасай отырып біз өзіміздің де шындықты айтып отырғанымызды емес, тек мағынасын түсіндіріп отырғанымызды ескерткеніміз жөн. Ал дінге берілер анықтамалар мен дінді зерттеу әдістемесі заманауи дискурста тікелей байланысты және осы дискурс біз жасағалы отырған теорияларға ықпал етеді. Міне сондықтан қазіргі жаһандану үдерісі жайлап, көрші мемлекеттегі жаңалықты көршінің үйіндегі жағдайлардан ерте естіп, біліп отырған кезеңде дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу заман талабына сай ғылыми бағдар болмақ.

Негізгі ұғымдар талдамасы

Біз осы зерттеуіміз барысында *дискурс* ұғымын М. Фуко және оның пікірлерін жақтаушылар түсіндірген мәнде қолданамыз, яғни дискурс біз үшін әлеуметтік құрылымдармен сан түрлі бағыттарда әрекеттесетін ойлар жүйелерінің жалпылығы. *Дискурсивті құрылымдар* деген ұғымды қолдана отырып біз әлемді және институттардың, материалдық құрылымдардың қалыптасу үдерістерін түсіндіретін жүйелер арасындағы байланыс пен ықпал етуді меңзейміз. *Дискурсивті оқиғалар* деген ұғым болса, дискурстың өзі дискурсивті емес элементтерге ықпал ете алатын іс-әрекет екендігін көрсетеді. М. Фуко бойынша бұл іс-әрекеттер биліктің қызығушылықтарына байланысты және дискурсты бақылауға деген талпыныс. *Дискурсивті қарым-қатынас* осы негізде билік арасындағы қарым-қатынас ретінде сипатталып, дискурстың тек мағына берумен емес, биліктің бір құралы ретінде де қолданылатынын көре аламыз. *Дискурсивті іс-әрекеттер* білімді жүйелеуге бағытталады.

Сала ұғымы П. Бурдьё бойынша белгілі бір ресурстар мен оларға қол жеткізу үшін күрес пен мақсатты іс-әрекеттер орын алатын әлеуметтік аймақ. Нақтырақ анықтама берер болсақ: «Деңгейлер арасындағы объективті қарым-қатынастың жүйесі не реттілігі. Бұл деңгейлер объективті түрде айқындалады, өздерінің бар болуында және нақтылануында олар өздерінің иелеріне, әрекет етуші тұлғаларына не институттарына міндеттей алады, бар болуы салада берілген белгілі бір артықшылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік бере алатын билік құрылымдарын реттестіру жүйесінде қазіргі кезеңдегі және мүмкін болған болашақтағы жағдайы арқылы, сонымен қатар өзге деңгейлерге деген объективті қарым-қатынасы арқылы» [1, 97-б.]. Бұл анықтамаға түсініктеме берер болсақ, сала дегеніміз әлеуметтік деңгейлердің құрылымдық жүйесі, оны жеке тұлғалар не институттар игереді, ал саланың табиғаты оны игерушілердің жағдайын айқындайды. Сала іс-әрекеттің не күрестің алаңы, күрес әдетте осы саладағы басшылыққа талас ретінде жүзеге асады. Мән берерлік жағдай – кез келген жеке тұлға не институт өз қоғамдарының түрлі салаларында белгілі бір орынға ие болады, бұл орын осы тұлға не институттың билікке қолжетімділігінің кейіптерімен айқындалады. Әр саланың өзіндік логикасы және құрылымы бар, саладағы жасап шығарушы да, өнім де осы салаға бейімделген күйде болады. Сала ұғымын енгізу және танып білу әлеуметтік қарым-қатынасты талдауда маңызды рөл атқарады және әлеуметтік дискурстарды сараптаудағы рационалды іс-әрекетті енгізуде септігін тигізеді.

П. Бурдьенің сала ұғымын біз М. Фуконың дискурс ұғымымен үйлестіре аламыз. «Объективті түрде реттелген және әдеттегі ережеге бағынудың өнімі болмай тұрып (яғни, тіршілік етудің белгілі бір деңгейінің шарттарымен байланысты жағдайлар), іс-әрекетті ұйымдастырушының өнімі болмаған күйде ұжымдық түрде жүйелене алады» [2, 53 б.]. Жеке тұлға өзінің жекелігін тіпті жоқ етіп жіберуі мүмкін деңгейде оның әдеттері мен ой-пікірін реттейтін үлкенірек құрылымның, яғни дискурстың, бір бөлігі. Дінді зерттеуші ғалымдар да дискурстың осы ықпалынан тыс қала алмайды.

Қазіргі таңда біз білетін мағынадағы «сәләфизм» ұғымы ислам діні заман талабына бейімделу керек пе, әлде өзінің о бастағы ұстанымдарын, кейпін сақтап қалу керек пе деген сұрақтарға жауап іздеген дискурс барысында пайда болып, осы бағыттың ерушілері үшін өз жолдарының дұрыс және таза екендігін көрсететін атау болса, қарама-қарсы тарап үшін дін ұстанушылардың бірлігіне, діни білімнің бірізділігіне сына қағатын сенімнің шартты түрде қойылған атауы болып табылады. Осыдан байқайтынымыз – бір тақырып аясындағы дискурстың қатысушылары өздерінің әлеуметтік деңгейлері мен орындарына байланысты дискурс нәтижелерін түрліше интерпретациялап, өнімдерін өз ұстанымдарына бейімдеп қолданады. Дінді когнитивті тұрғыда зерттеу де осы пікірге мысал бола алады. Себебі дінтану ғылымында қазіргі кезеңде ерекше орынға ие бұл зерттеу бағыты биология және өзге де жаратылыстану ғылымдары танымды басқаруға көшкен дискурсивті өзгерістің арқасында

адамзатты натуралистік тұрғыда сипаттаудың жолын ашып, бұрынғы әлеуметтік тұрғыда сипаттаудың орнын басып келеді.

Еуропалық өзді-өзін айқындаудың жаңа парадигмасына деген ізденіс

XX ғасырдың екінші жартысында еуропалық және америкалық ғалымдар өздеріне дейінгі еңбектерде сипатталған еуропалық ғылымның, мәдениет пен өркениеттің әлемнің басқа бөлігінен артық, үстем екендігін бекітетін ой-тұжырымдарға күмәнмен қарай бастады. Христиандықтың басымдылығын, үстемдігін бекітуге бағытталған еңбектерді сынай отырып, жаңа толқын ғалымдары еуропалық қоғамның көпұлтты, көпдінді, демократиялық қоғам екендігін алға тартты. Бұл ұсыныстарды еуропалықтардың өмір салты мен санасында осы қарастырылып отырған уақыт аясында орын алған өзгерістер мәнмәтінінде қарастыру керек. XX ғасыр басында Еуропада мұсылман иммигранттар саны елеусіз мөлшерде болғанымен, дүниежүзілік соғыстардан кейін көбейе түсті. Соғыстан кейін күйреген еуропалық мемлекеттер отаршылық құрсауынан арылғанымен, аяққа тұра қоймаған африкалық, азиялық мемлекеттерден келген арзан жұмыс күшіне зәру болды. 1960 жылдары мардымсыз жалақыға жұмыс істейтін, білімі төмен, қара жұмыстан қашпайтын келімсектердің еңбегін пайдалану иммиграцияны еуропалық мемлекеттердің экономикалық тұрғыда дамуының басты құрамдас бөлігіне айналдырды. Англия, Франция мен Нидерландқа өздерінің отарында болған мемлекеттердің азаматтары қоныс аудара бастады. Ал Германия, Австрия, Швейцария, Бельгия Түркиямен қостараптық еңбек миграциясы жайлы келісімшартқа қол қойып, жұмыс күшін осы мемлекеттен алды. Мигранттар бұл кезеңде тек өздері, отбасыларын елде қалдырып, уақытша жұмыс істеу мақсатымен ғана келетін болған. Ал еуропалық халықтардағы туу көрсеткіші бұл жылдары өте жоғары болатын. Сол себепті мигранттар тек арзан жұмыс күші ретінде қарастырылып, бұл үдеріс ешқандай қауіп тудырған жоқ.

Дегенмен, 1973–1974 жылдардағы дағдарыс кезінде жағдай ушығып, миграция арнайы реттеуді талап ететін күрделі мәселе ретінде қарастырыла бастады. Техника мен технология саласындағы төңкеріс, өнертапқыштардың жаңа ғылыми еңбектері мен ойлап тапқан құралдары жергілікті халықтың да, мигранттардың да арасында жұмыссыздық деңгейінің артуына, қажетсіз жұмыс күшінің шектен тыс көбеюіне алып келді. Осы кезеңнен бастап иммигранттарға қойылған талаптар өзгертіліп, қатаң тыйымдар мен шектеулер орнатылды: орныққан иммигранттардың елде қалу тәртібі өзгертілді, жаңа иммигранттардың келуіне шектеулер қойылды, отбасымен көрісу үшін елден кеткен иммигранттарға қайта келу үшін виза берілмейтін болды. Бұған жауап ретінде иммигранттар, жұмыстан айырылып қалудан қорқып, еуропалық мемлекеттерде орнығудың, біржола қалудың жолдарын іздеп, отбасыларын да көшіріп алып келуге тырысты. Осылайша, шектеу қою саясаты бастапқы мақсатына және құрылған жоспарларға сай келмей, Еуропадағы мұсылмандардың орнығуының маңызды себепкеріне айналды.

Келесі кезең 1980 жылдардың соңында бастау алды. Еуропаға иммигранттардың жаңа ағыны келді. Бұл жағдайға бірнеше себеп түрткі болды: демографиялық жағдай – еуропалық халықтардағы туу көрсеткішінің төмендеуі, геосаяси жағдай – социалистік жүйенің және КСРО-ның құлауы. Бұл себептер біріге отырып, еуропалық мемлекеттерге жаңа, бұрын болмаған тұрғыда әсер етіп, миграцияны қазіргі кезеңдегі ең өзекті әлеуметтік мәселелердің қатарына қосты. Дамушы мемлекеттердегі жекешелендіру, экономикалық бағдардың өзгеруі, осы үрдістер нәтижесінде туындаған әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық, ұлтаралық соғыстар әлемдік еңбек нарығын тұрақсыздыққа ұшыратып, көптеген адамдарды туған елдерін тастап, күн көріс қамымен немесе қарапайым тұрақтылық пен тыныштықты іздеп босып кетуге мәжбүрледі. Миграциялық ағындар күшейіп, мигранттар босқындар ретінде қарастырыла бастады. БҰҰ мәліметтері бойынша соңғы жылдары босқындар саны күрт өсті. 1975 жылы 2 миллион адам босқын ретінде тіркелсе, 2001 жылы олардың саны 12 миллионға

жеткен. Ал БҰҰ-ның босқындар ісі бойынша Жоғарғы комиссиарат Басқармасының қарамағына ілігетін босқындар саны 21,8 миллионды құраған. 2000 жылдары Еуропада 5,6 миллион адам босқын ретінде тіркелген, негізгі ағын Мароккодан Гибралтар бұғазы арқылы Испанияға өтіп, одан кейін өзге еуропалық мемлекеттерге бағыт алып отырды. Ал келесі бір ағын Түркия мен Күрдістаннан Грекия мен Албания арқылы Италияға жетті [3, 46–47-бб.].

Бастапқыда қоғамдық пікірталастар бұл босқындар келтірер әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жайында ғана болатын. Ал 1980 жылдан бастап медиа құралдары да, қоғамдық ұйымдар да осы пікірталастар мен иммигранттардың діні арасында байланыс орната бастады. Мұның басты әрі ең маңызды себебі – иммигранттардың жергілікті халық тілін үйреніп, өздерінің құқықтарын қорғауға ниеттенуі және әлеуметтік қамсыздандыруды талап етуі. Ал мұндай ұстанымдарға жергілікті халық арасында қарсы топ өкілдері пайда болды. Осылайша адамдар батыстық мәдениетті интерпретациялаудың басқа үлгілерін іздей бастады. Еуропалықтар өздерін айқындаудың негізгі өзегінен, яғни христиандықтан, ұлттық ерекшеліктен өзге қайнарларды іздей бастады. Қоғамда діни сенім еркіндігі белең алып, әркім ақиқатқа жетудің өзіндік жолын іздеуге, қалыптастыруға кірісті. Осы негізде зерттеу жүргізушілер бұл екіұдай жағдайдан шығатын жолды «батыстық эзотеризм» деген ұғымнан тапты [4, 161–б.]. Бұл термин өзіне дейінгі діни ортадағы мистицизм, гностицизм, оккультизм секілді терминдермен байланысты болғанымен, еуропалық қоғамда пайда болған, қазір де өмір сүріп келе жатқан түрлі ағымдар, бағыттар, сенімдерді қамтуда біраз артықшылықтарға ие болды. Мұндай дискурсивті өзгерістердің орын алуына жоғарыда біз сипаттаған ХХ ғасырдағы ерекше маңызды оқиғалармен қатар, Нью-эйдж қозғалысының себепкер болғандығын ерекше атап өткен жөн. Нью-эйдж терминінің астарында ғылыми ортаға белгілі екі түрлі мән жатыр. Біріншісі – бұл кең таралған оккультизм, көп құдайға табынушылықтың жаңа жолдарын ұсынатын қозғалыс, алпысыншы жылдардың екінші жартысында Калифорнияда қалыптасқан, еркін түрде тұжырымдалған белгілі бір идеологиялық негізде құрылған. Екіншіден, Нью-эйдж туралы әлеуметтік-мәдени феномен ретінде кеңейтілген мағынада да айтуға болады – бұл заманауи постхристиандық өркениеттің идеологиялық негізі [5, 446-б.]. Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада қазіргі кезеңдегі діни сенімдер мен тәжірибелердің басым көпшілігі өз бастауын осы қозғалыстан алады.

Мұндай дискурсивті өзгерістер мәдениет және ғылым аясында белгілі бір терминдерді қолдану барысында айқын көрінеді. Мәселен, қазір бұқаралық ақпарат құралдарында болсын, әлеуметтік желілерде болсын осы Нью-эйдж ерушілерінің терминологиясы емін-еркін қолданыста жүр. *Чакра, галам, визуализация, аффирмация, карма, медитация* секілді сөздер белгілі бір топтың ғана емес, бүкіл адамзаттың мұрасына айналғандай. Нью-эйдж ұсынған терминология ғалымдар еңбегінде де позитивті тұрғыда кеңінен қолданыс табауда. Мысал ретінде: «Мұндағы айырмашылық айқын емес екендігін мойындау керек, мүмкін бұл әдейі солай жасалған да шығар, себебі мәтін сыртқы ғаламның парадоксалды тұрғыда (тіпті қаласаңыз, голографиялық күйде) көріпкелдің өз санасының ішінде өмір сүретіндігін айтады» [6, 149-б.]. Сілтемеде автор голография сөзінің Нью-эйдж қозғалысымен байланыстырылуы бізді бұл ұғымды дәл осындай лайық болған мәнмәтінде қолданудан бас тартқызбау керек екендігін түсіндіріп кетеді. Біз бұл мысалдарды келтіру арқылы осы дискурсивті оқиғалардың, өзгерістің нәтижесінде ғылыми айналымға, күнделікті өмірдегі тілдік құрылымдарға кірігіп кеткен бірліктерді көрсете отырып, дискурстың қоғам өміріндегі орны мен маңыздылығын және мұны дискурсивті тұрғыда зерттеудің өзектілігін түсіндіргіміз келді.

Ғылыми білімнің жүйеленуіндегі дискурстың маңызы

Біз ғалымдар ретінде өз қоғамымыздың эпистемасына, яғни ғылыми біліміне тәуелді болғандықтан, академиялық ізденіс пен пікір білдірудің маңыздылығы болмай қалады деген пікір туындауы мүмкін. Әлеуметтік және тарихи фактілерді, деректерді дұрыс түсіну негізін

қалыптастырудың маңыздылығын да ескермеске болмайды. Сонымен қатар дінді академиялық тұрғыда зерттеу барысында бұл тұжырымдар қандай орынға ие екендігін де бағамдау маңызды. Осы мәселелердің шешімін табу жолында дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу үлкен көмек берері анық. Дискурсивті тұрғыда зерттеу қазіргі кезең мен тарихи оқиғалардың нақтылығын және қарастырылып отырған ұғымға тікелей әсері мен ықпалын қоса, бірге қарастыруға көмек береді. Осы негізде Б. Латур мен С. Вулгар пікірін келтірсек: «Қандай да бір факт құрылымының нәтижесі – оны басқа ешкім қалыптастырмайтындығы; агностикалық саладағы риторикалық сенім нәтижесі – қатысушылардың өздері мүлдем сенбегендігіне сенуі; материализация нәтижесі – адамдардың материалдық ой-пікірлер тек «ойлау үдерісінің» екінші деңгейлі құрамдас бөлігі деп ант ішуі; сенім орнатуға күш салудың нәтижесі – қатысушылардың экономика мен сенімдер ғылымның дәрежесімен байланысты емес деп түсіндіруі; жағдаяттар жайлы айтар болсақ, назардан тыс қалады және оларды фактілердің қатаң әлемінің бағалауына емес, саяси сараптамаға қалдырған жөн» [7, 240 б.]. Дискурс ұғымы осы іс-әрекеттер мен тәжірибелердің астарында жатқан себептер мен салдарларды анықтауға көмектеседі. Шындық ұғымын осылай сыни түрде сараптау заманауи философияда орын алып жатқан пікірталастардың айғағы бола алады. Бұл екеуі де дискурсивті оқиғалардың өкілі ретінде қарастырылады. Біз әлемдегі шындықты көрсететін объективтілікті іздеуді доғарып, бір мезгілде түрлі салаларда қызмет етіп жатқан топтар арасындағы үндестікті қалыптастыра білуіміз керек. «Прагматик үшін «білім» де «шындық» секілді сенімдеріне бағытталған мақтау ғана, ал бұл сенімдерді біз, бұдан ары дәлелдеу қажет болмайтындай, соншалықты жақсы негізделген деп білеміз. Оның пікірі бойынша білім табиғатын зерттеу тек әртүрлі адамдардың неге сену керек екендігі жайлы келісімге келуге тырысуының әлеуметтік-тарихи сипаттамасы болып табылады» [8, 7-б.]. Замандастар тобында қоғамда қабылданған білім дегеннің не екендігін анықтау критерийлері жеке тұлғаның ықпалына ұшырамайды. Бұл мағынадағы үндестік билікпен бірге болуды және шешуші дискурсты мойындауды білдіруі мүмкін. Үндестік ұғымы, сонымен қатар, ғалымдар барлығын объективті тұрғыда сендіруге міндетті емес екендігін, олардың негізгі бағыты – ғалымдар қауымдастығы және еңбек бағытталуы мүмкін қоғамның басқа да мүшелері екендігін көрсетеді. Ал бұл тұжырым өз кезегінде этноцентризмге жол ашады. «Этноцентризм жақтаушысы болу дегеніміз адамзатты өзіңнің сенімдеріңді ақтап шығу керек адамдар және өзгелер деп бөлу. Бірінші топ – зерттеушінің этносы – мүмкін болған пікір алмасудың жемісті болуына себепкер болатын оның сенімдеріне ортақтаса алатын адамдар. Бұл мағынада шынайы пікірталасқа қатысушылардың барлығы этноцентризмді жақтаушы болып шығады және бұл оның өз зерттеуінде объективтілік туралы қаншалықты реалисттік риторика келтіргені байланыссыз» [8, 13-б.].

Жоғарыда келтірілген тұжырымдар мен мысалдарды саралай отырып, дінді академиялық тұрғыда зерттеу барысында назар аударылатын, зерттеу объектісіне, пәніне айналатын мәселелер мен ұғымдардың өзгеріске ұшырағандығын байқай аламыз. Дінтану саласындағы ең бір тірі, мүлдем шешілмей келе жатқан мәселелердің бірі – дін ұғымына жалпыға ортақ, бәрі келісер, осы сөз сыйғызып тұрған бүкіл мағыналарды қамтитын анықтама беру де назардан тыс қалуда. Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу барысында бұл жалпыға ортақ анықтама керек те емес деген тұжырымға келеміз. Себебі әр дәуірдің, әр кезеңнің сол мезеттегі оқиғалар мен қоршаған ортаның жағдайларына байланысты және тәуелді күйде белгілі бір ұғымға қатысты ғалымдар тудырған анықтамасы, түсіндірмесі болады. Расында, өзге ғылым салаларында негізгі зерттеу объектісіне анықтама беру мәселесі соншалықты өзекті болғандығын байқамаймыз. Медицинада ауру, денсаулық, лингвистикада тіл, психологияда жан, сана секілді ұғымдарға нақты, зерттеушілердің барлығына ортақ анықтама беру мәселесі тіпті көтерілмейді де. Дінтану саласы да дін ұғымын өзіне лайық болған сипаттамалармен, берілген уақыт шеңберінде болып жатқан жағдайларға байланысты күйде, яғни дискурсивті тұрғыда айқандай алуы керек. Б. Ренни

осы тұжырымға сай былай пікір білдіреді: «Біз уақытша теоретикалық не нақты анықтамаларсыз зерттеу жүргізе алғанымызбен, базалық және шартты анықтамаларсыз ешнәрсе жасай алмаймыз немесе біз өзіміздің не жайлы айтып жатқанымызды білмейміз» [9, 116–135-бб.]. Бірақ бұл әдістемені толыққанды түсіну үшін дін ұғым ретінде және академиялық тұрғыда зерттеудің объектісі ретінде қалай өзгешеленетінін айқындап алу керек. Бірінші мағынаға сай дін сипаттамаларын беруге қарағанда, екінші қолданысында дінді белгілі бір зерттеу объектісі ретінде қарастырған оңайырақ болары сөзсіз.

Зерттеу объектісі ретінде діннің құрылымы, дін туралы пікірталастар мен тұжырымдар, дискурсивті тұрғыда әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде өз-өзін орнықтыруы, діннің таралуы мен өзгеріске ұшырауы секілді мәселелер қарастырылуы мүмкін. Осындай зерттеулер барысында дін түрлі мәнмәтінге сай әртүрлі мағыналарға ие бола алатын лингвистикалық бірлік болып есептеледі. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің шекаралары кең болғанымен, белгілі бір әдістемеге бағынатынын да ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, қазіргі кезеңдегі өзекті, әрі қызықты сұрақтардың қатарындағы «Футбол дін бола алады ма?» деген сұраққа жауап беріп көрейік. Ескі мектеп өкілдері дінтану бөлек ғылым саласы ретінде қалыптаса бастаған ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап дін ұғымына берілген анықтамаларды не өздерінің діни сенімдерін негізге ала отырып жауап беруі мүмкін. Ал дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу әдістемесіне сай бұл сұраққа былай жауап беруге болады: футболға қызығушылар өздері діни деп танитын ұғымдар мен іс-әрекеттерді футболға қатысты қолданбаса, өз қызығушылықтарын діни сезімдермен, терминологиямен сипаттамаса, футболды дін деп санамаймыз, ал егер футбол жанкүйерлері өзара осы қызығушылықтарына қатысты діни лексиконды қолдана бастаса, вербалды емес тұрғыда өздерінің футболға деген көзқарастарын діни сипатта көрсетсе, біз футболды діни дискурстың объектісі ретінде қарастырып, дінтанулық талдау бере алатын боламыз.

Діни дискурс дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу барысында зерттеу объектісі де, зерттеушіні қоршаған орта да болады. Зерттеу жүргізу барысында, тұжырым жасау барысында біз түрлі ғылым салаларының өкілдерімен істес болатындықтан, түрлі мәнмәтінде жұмыс істейтін болғандықтан дискурсивті зерттеу жүргізу салааралық байланысқа тәуелді деп айта аламыз. Академиялық іс-әрекеттің дінтану саласында, дискурсивті зерттеу жүргізу барысында негізгі мақсаты – қоршаған орта, әлем жайлы шындықты табу, айту емес, пікірталасқа, талқылауға жол ашу. Соның нәтижесінде біздің дискурсивті зерттеулеріміз келесі бір кезең өкілдерінің тарихи, хронологиялық, саяси, әлеуметтік биігінен мүлдем өзгеше кейіпте көрініс табуы мүмкін. Бұл тұжырымды М. Вэбер былай түсіндіреді: «Академиялық тұрғыда үстемдікпен бетпе-бет келу – біздің тағдырымыз, тіпті біздің ортақ мақсатымыз. Біз өзгелердің бізден артығырақ болатындығынан үміт етпей жұмыс жасай алмаймыз» [10, 138-б.]. Академиялық іс-әрекет, еңбек әлеуметтік, қоғамдық категория екендігін және оның өзін жасайтын, талқылайтын, бағалайтын, қолданысқа енгізіп, пайдаланатын қауымдастықтарсыз маңызы болмай қалатындығын ескергеніміз жөн.

Дискурсивті зерттеу жүргізудің алғышарттары

Еуропалық ғылыми ортада жеке ғылым саласы ретінде қабылдана бастағанына бір ғасырдан астам уақыт өтіп кетсе де, дінтану ғылым кеңістігіндегі жас сала ретінде әлі де бірқатар өзекті мәселелермен бетпе-бет келуде. Бұл жағдайға өткен ғасырдың екінші жартысында жас ғылым салаларына үлкен әсерін тигізген шиеленіскен жағдаяттармен қатар дін ұғымының адамзат үшін қашанда өмірдің ғылыми, саяси, мәдени қырларында ерекше орынға, рөлге ие екендігі де себепкер болып отыр. Ғылым, заң, денсаулық сақтау, экономика секілді ұғымдармен салыстырғанда дін ұғымын зерттеу үстіртін көзқарасқа байқала бермейтін қиындықтар мен мән берілуі тиіс ерекшеліктерді қамтиды. Дінді зерттеу оның теологияның негізгі зерттеу объектісі бола отырып, қандай да бір қауымның, жалпы қоғамның сол дінге қатысты тәжірибелік және толыққанды сенім тұрғысынан қарастыруы себепті де қиындай түседі. Адамдардың сенім бостандығына, жеке бас құқығына нұқсан

келтіріп алмай зерттеу жүргізіп, оның нәтижелерін тұжырымдап, жариялау ерекше мән беруді талап етеді. Сонымен қатар батыстық ғылыми ортада еуроцентристік көзқарастың ұшқындарының сақталуы және батыстық емес мәдениеттерге осы тұрғыда сипаттама, баға беруге ұмтылу дінтану саласындағы талас-тартыстарға себепкер болып отыр. Міне сондықтан қазіргі кезеңдегі дінтану үшін ең маңызды сұрақтардың бірі – бұл сала осы аталған мәселелерге жауап бере алатындай деңгейде жеке талдау мен интерпретациялық шеңбер аясында дінді академиялық тұрғыда зерттеуге ауыса алады ма? Діннің қазіргі кезеңде барлық салаларға ықпалы бар ерекше құбылыс екендігін ескере отырып, біз оның өткені мен бүгінін сауатты академиялық тұрғыда зерделеп, үдерістері мен даму бағыттарын, мүмкін мәселелері мен олардың шешімдерін көрсете алатын ғылыми зерттеулерді қажет ететіндігімізді айта аламыз. Ал бұл зерттеулерді жүргізу үшін біз талқылап отырған дискурс және дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу ұғымдары негізгі көрсеткішке айналады. Тек дінтану саласында емес дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізудің маңыздылығы мен артықшылықтары жайлы көршілес басқа да гуманитарлық салаларда айтылып, алдыңғы ұрпақ қозғап кеткен дискурс ұғымына анықтама беру, оны дұрс қолдана білу, дискурсқа қандай үдерістерді жатқыза алатындығымызды айқындау, сипаттау секілді ғылыми үрдістер жүзеге асырылуда. Дискурсивті әдістемені жүйелі түрде қолдана білу – дінді академиялық тұрғыда зерттеуде жаңа, маңызды нәтижеге қол жеткізудің бірден-бір жолы. Сонымен қатар дискурстың тарихи талдамасы дінтану саласының тарихи зерттеулермен орнатқан тығыз байланысын нығайта түсуге және оған жаңа қырынан қарауға көмек бере алады. Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу бір ғана әдісті емес, зерттеу бағдарын ұсына алатын ұстаным. Бірақ осы бағдарға негізделе отырып біз зерттеу жұмысын жоспарлап, мәліметтер жинақтап, оларды сол зерттеу сұрағына жауап табуға қажетті әдістер көмегімен интерпретациялай аламыз.

Дискурс ұғымын түсіндіру барысында біз кездесетін алғашқы қиындық – нақты, жалпыға ортақ анықтаманың болмауы. Әрбір зерттеуші өз саласына және зерттеу сұрағына байланысты дискурсты түрліше сипаттайды. Мысалы, дискурс әлеуметтік лингвистика үшін күнделікті өмірдегі сөйлесудің арнайы және белгілі бір мезеттегі құрылымдары ретінде сипатталады. Ал тарихи зерттеулер ұстанымына сай дискурсивті құрылымдардың материалдылығы да қарастырылады. Бұл дінді зерттеу барысында ерекше назар аударатын тұжырым.

Дискурс талдауының бірнеше кейіптері бар, олардың кейбірі лингвистикалық мәтін талдауына жақын болып келеді. Барлығына ортақ түсінік – әлемде не айтылып жатқандығын айқындайтын «зат» жоқ, бірақ заттардың мағынасы сөйлеуші қолданып отырған белгілер жүйесі арқылы қалыптастырылады. Бұл жерде меңзелетін нәрсе, референт, белгілі бір лингвистикалық белгінің референті ретінде тілден әуелгі емес, керісінше белгілер жүйесі оны әлеуметтік шынайылық ретінде әлемдегі барлық мүмкін заттардың «хаостық көптүрлілігі» арасынан қалыптастырады: «Заттар әлемін сөздер әлемі қалыптастырады». Дискурс талдауы үшін тағы бір маңызды нәрсе: бұл тек мұнда мәтіннен артық не бар екендігі жайлы түсініксіз сұрақ туралы ғана емес, бұл лингвистикалық емес заттардың қалай мағынаға ие болатындығы жайлы. Ешбір дискурс, ешбір классификация, қаншалықты таныс естілгенімен, «заттардың өзінен» шыққан емес; бұл басқаша жол, дискурс және классификация заттардың реттілігін қалыптастырады. Іс-әрекеттер, жесттер, заттар тілде қазір қайта-қайта мағынаға ие бола бермейді, олар әлеуметтік ортада өздеріне мағына дискурсивті тұрғыда берілгендіктен ғана өзекті болып отыр [11, 36-б.]. «Шынайылықтар және дискурстар тұңғығында өздерінің тарихилығынан басқа негіз жоқ. Сол себепті дискурстың қызметінің мүмкін болған ең қысқа анықтамасы мынандай болмақ: дискурстар шынайылықты қалыптастырады» [12, 92-б.]. Біз дискурсивті құрылымдардың жұмысын тек олардың өзінің құрылу тарихын және шежіресін білгенде ғана түсінеміз. Салыстыру арқылы ғана біз дискурстың тарихилығын көре аламыз. Дискурстар табиғи тұрғыда пайда болмайды,

әлеуметтік-коммуникациялық құрылымдар әлемге қалай мағына беріп, эксплицитті және имплицитті білімді қалай ұйымдастыратындығын тарихи және салыстырмалы тұрғыда талдау дискурсивті ұстанымдардың негізі болып табылады.

Дінді дискурсивті тұрғыда зерттеу талдаудың ең бір сенім тудыратын түрі болып отыр, себебі бұл әдістемеге сай жүргізілген зерттеу XX ғасыр бойы дінтану саласында болған мәселелердің барлығын шешуге жол ашады. Бірақ дискурсты талдауды өз алдына жеке әдіс ретінде қарастыра алмаймыз. Дискурсты талдау зерттеудің ұсынып отырған басты сұрақтарына жауап табу үшін қолданылатын әдістер жиынтығын қолдануды меңзейтін теоретикалық бағыт не әдістеме ретінде сипаттала алады [13, 414-б.]. М. Фуко еңбектеріне негізделген дискурс мағынасына сай оны талдау барысында филологиялық, сандық, сапалық, контент-талдау, диахрониялық секілді әдістер қолданылады, яғни дискурсты талдау өз алдына жеке әдіс болмағанымен, әдістердің қолданылатын аймағы, базасы бола алады. Сол себепті дискурсты талдау барысында бірқатар нақты қадамдар жүзеге асырылады (дискурсты айқындау, яғни қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінен бөліп көрсету; дискурс объектісі және қатысушылары жайлы қажетті мәліметтерді жинақтау; осы мәліметтер қорын талдауда қандай әдістер тиімді болатындығын анықтау; талдау нәтижесін сараптау және интерпретациялау).

Жоғарыда келтірілген анықтамалар мен мәліметтерді саралай отырып, біз дискурс ұғымын былай сипаттай аламыз: дискурс дегеніміз белгілі бір қоғамдағы білімді жүйелейтін іс-әрекеттер жиынтығы. Ол мағыналар жүйесін орнықтырып, тұрақтандыра отырып, әлеуметтік институттағы жалпыға ортақ білімді қалыптастырады. Қандай да бір тақырыпқа қатысты, жүйеленген және қайталанатын пікірлер, тұжырымдар, ұстанымдар дискурсқа негіз болады. Дискурс өзі орын алып жатқан салаға қатысты ойларды, пікірлерді, іс-әрекеттерді ретке келтіріп, басқара алады. Ал осы дискурсты талдау барысында коммуникативті іс-әрекеттер арасындағы қарым-қатынас, мағыналар жүйесін жасап шығу, білімді жүйелеу, дискурсқа қатысы бар тұлғалар, ережелер, қайнар көздер, материалдық жағдайлар, бұл үдерістердің қоғамға деген ықпалы объектіге айналады. Дискурсты тарихи тұрғыда талдау болса үнемі өзгеріс үстіндегі әлеуметтік-саяси және тарихи жағдаяттар аясында дискурстың дамуын қарастыра отырып, белгілі бір дискурс шежіресін құрастыру дегенді білдіреді. Дискурс мәдени үдерістер аясында дамиды. Ол белгілі бір тақырып аясында қалыптасқанымен, өзге дискурстардың мәліметтерін, бөліктерін де қамтиды. Мәселен, «Лингвистикалық құралдар мен бірліктер тұлғаны дерадикалсыздандыру үдерісі барысында қолданылуы керек» деген тұжырымда біз лингвистиканың күзіреттілігіне, тұлғаның радикализациясына және оны шешу жолдарына, қоғам тыныштығын, дін тазалығын сақтауға байланысты дискурстардың ізін көре аламыз. Осыдан біз дискурс ұғымы шекараларының құбылмалы және зерттеу жүргізушінің танымына сай қойылатынын байқай аламыз. Әрбір зерттеуші дискурсты өз мақсатына сай интерпретациялай отырып, өз зерттеуінің нәтижесін белгілі бір дискурс аясында көрсете алады.

Дискурсивті талдау жасау аясында дінді зерттеу барысында дискурсивті әдістеменің өзіндік ерекшеліктерін айқындап алуымыз керек. Осы әдістемеге сай зерттеу барысында дін өзінің ерекше, ешнәрсеге ұқсамайтын, ешнәрсе тең келмейтін дәрежесінен айырылып, бұл дәрежеге ие болуының өзі дін жайлы дискурстың бір бөлігі ретінде қарастырылады. Дискурсивті тұрғыда дінді зерттеу тағы бір мәселенің шешімін табуға көмектеседі. Дін ұғымына жалпыға ортақ анықтама беру мәселесі маңыздылығынан айырылады. Әрбір тарихи кезеңдегі дискурстар сол әлеуметтік ортадағы концепцияларды, ұғымдар жүйесін саяси, әлеуметтік, мәдени, материалдық жағдайларға қатысты өзіндік мағыналармен толықтырып, сипаттайды. Сондықтан дискурсивті тұрғыда зерттеу әдістемесін негізге ала отырып, біз дін ұғымына барлық кезеңдер мен ойларға ортақ анықтама берудің қажетсіздігін түсінеміз әрі дәлелдейміз. Ал әрбір кезең ғалымдары дінге берген анықтамалар дискурсивті талдаудың объектілері ретінде ғана қарастырылады.

Дін жайлы дискурс дін туралы білімнің әлеуметтік тұрғыда жүйеленуін білдіреді. Дінді зерттеуші де дін туралы дискурстың бір бөлігі болатындығын ескере отырып, сол ғалым тарапына деген дискурсивті ықпал жайлы Б. Линкольн пікірін келтірсек: «Біреу үшін өз қоғамындағы қызмет етіп жатқан идеологиялар жүйесін түсіну екі түрлі фактор әсерінен қиын болуы мүмкін: біріншіден, оның санасы өз алдына сол жүйенің өнімі; екіншіден, жүйенің жетістігі оның іс-әрекетін көзге көрінбейтін етеді, адам оның өнімдеріне тұрақты түрде сүнгіп, шабуылға ұшырап отыратындықтан, оларды (және олар жасалатын және таратылатын құралдарды) «табиғи» ретінде танып, шатасып, қателесуі мүмкін» [14, 9-б.]. Дін жайлы дискурс нақты бір іс-әрекеттер мен институттарда материалды кейіпке енетін мағыналар мен білімдер жүйесін қалыптастырады. Бұл жүйелер дискурсивті емес іс-әрекеттермен және жүйелермен (бұқаралық ақпарат құралдары, технологиялар) қарым-қатынасқа түседі. Сонымен қатар дін жайлы дискурс өзінен бөлек ғылым, денсаулық сақтау, заң, экономика, әлеуметтану, саясат секілді салалардағы дискурстармен байланысқа түседі. Әлемдегі дінге қатысты қалыптасып отырған көзқарас пен ұстанымдар, саясаттар жиынтығын еске алар болсақ, бұл мүлдем таңданарлық жағдай емес. Қазіргі кезеңде діни реңк берілмейтін мәселе кемде-кем [15, 336-б.].

Дискурсивті зерттеу жүргізудегі әдістеме

Дискурстың өзін зерттеуді біз жеке әдіс ретінде қарастырмауымыз керек. Ол зерттеудің бағыты, ұстанымы бола алады, дискурсты зерттеу – интерпретациялауға деген талпыныс, осыдан ол берілген әлеуметтік не тарихи жағдаятта білімнің құрылымын мұқият қарастыруға бағытталған герменевтикалық стратегиясы. Түрлі әдіснамалық құралдарды қолданып, зерттеу барысында оларды мақсатына қарай пайдалану мүмкін болғанымен, дискурсивті зерттеу жүргізуде қолданылатын бірқатар негізгі тұжырымдар мен мағыналар бар. Дискурс талдауын жасаудың үш кезеңін бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең – зерттеу сұрағын айқындау. Әрбір зерттеу мағыналардың дискурсивті тұрғыдағы құрылымымен және білімнің жүйеленуімен тығыз байланысты. Дискурсивті ұстанымдар қабылданған білімдер жүйесіндегі күрделі дамуларды жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Бірақ кез келген нәрсені дискурсивті тұрғыда зерттеу мүмкін болғанымен, әрбір зерттеу дискурсивті талдау бола бермейді. Дискурсивті зерттеудің өзіндік нақты зерттеу сұрақтары бар және олар тарихи, филологиялық, антропологиялық, философиялық, әлеуметтанулық, саясаттанулық ұстанымдар, мақсаттар негізінде қалыптастырылған зерттеу сұрақтарынан өзгеше болуы мүмкін. Тарихи дискурс талдамасы ұрпақтардың қарым-қатынасы, белгілі бір ұғымдардың заңдастырылуы, мағыналар жүйесінің талқылануы секілді үдерістерге қызығушылық танытады. Дін жайлы дискурста назар аударғанда біз өте көп зерттеу сұрақтарына кез боламыз. Мысал ретінде және зерттеу жұмысы жүргізіліп жатқан мәнмәтінді негізге ала отырып келесідей сұрақтарды көрсете аламыз: Қазақстандағы ислам жайлы қоғамдық көзқарасты қандай құрылымдар басқарып, бақылайды? Қазақ қоғамында тәңіршілдіктің танымал болуының себептері қандай? Дін және діни жағдай туралы заңнамалық құжаттар дінге қатысты әлеуметтік білімдер жайлы не айтады? Қоғамдық ғылымдар саласындағы діннің рөлі мен орны қандай? Бұл сұрақтар мәселеге нұсқау болатын және бірнеше нақты әрі тар салалы сұрақтарға жіктелуі керек жалпы сұрақтар ғана. Бірақ осы мысалдарға қарай отырып, біз дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу барысында қандай сұрақтар аясында ізденіс жасайтындығымызды бағамдай аламыз. Жоғарыда келтірілген сұрақтар жалпы дін жайлы дискурстармен қатар, ислам, тәңіршілдік, заң, ғылым секілді жекеленген тақырыптарға қатысты дискурстарды да қамтып, дискурсивті зерттеу жүргізуге бағдар мен негіз ұсынады. Тәңіршілдікке қатысты айтар болсақ, бұл тәңір, әруақ, көк аспан, табиғат, рух сияқты ұғымдар жайлы дискурстар болмақ. Бірақ зерттеу мақсаты мен міндеттеріне, сұрақтарына сай осы дискурстар таңдамалы негізде не бәрі түгел қолданылуы мүмкін.

Зерттеу сұрағын және сол сұрақтан туындайтын қосымша сұрақтарды, өзіміздің қызығушылығымыз бағытталатын мәселені айқындап алғаннан соң, біз осы негізгі сұраққа жауап табуға көмектесетін мәліметтерді таңдауға кірісеміз. Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу тек жазба деректерді талап етпейтіндіктен, мәліметтерді қарым-қатынастың мағынаға ие барлық кейіптерінен ала аламыз. Біз мысал ретінде келтірілген зерттеу сұрақтарына жауап іздеу барысында келесідей дереккөздерді қолдана аламыз: бұқаралық ақпарат құралдары, ғаламтордағы пікірталастар, саяси пікірталастар; тәңіршілдік жайлы кітаптар, ғалымдар мақалалары, дін саласы қызметкерлері берген түсіндірме, анықтамалар, осы сенімді ұстанушылардың ғаламтор аясындағы пікір алмасулары, топтары және олардан алынған сұхбаттар; заңдар, заңнамалық құжаттар, сот шешімдері, заңды тұлғалардың мәлімдемелері, құзіретті мекемелердің зерттеулері және статистикалық ақпараттары; заманауи ғылым жайлы кітаптар, конференциялар мен форумдар нәтижелері, ғылыми жетістіктер жайлы жаңалықтар, қоғамдық ғылымдарға қатысы бар іс-шаралар, пікірталастар.

Мұндай мәліметтерге қосымша дискурстың құрылуына негіз болатын объектілерді де талдауымыз керек. Олардың қатарына жаңа технологиялар, белгілі бір мемлекет заңдары, қоғамдағы адам құқықтарын, денсаулығын сақтау институттары, ғылыми зерттеулерге қаржы бөлу секілділер жатады.

Дискурстың генеалогиясын түсіне алу үшін зерттеу шеңберіне тарихи сипатты қоса білу маңызды. Бірінші сұрағымызға қатысты біз Қазақстан жеріне ислам дінінің келу тарихын, Кеңестік дәуірдегі ислам діні жағдайын, қазақ дәстүрлерінің исламмен байланысын, тәуелсіз Қазақстандағы ислам дінінің қайта жаңғыруын қарастыра аламыз; екінші сұраққа қатысты біз тәңіршілдіктің тарихын, таралуын, ұстанымдарын, ерушілеріне ұсынар жеңістері мен салар тыйымдарын және олардың қалыптасу негіздерін зерттеуіміз керек болады; үшінші сұраққа жауап іздеу барысында біз заң саласында дінге қатысты болған өзгерістерді тарихи кезеңдер аясында қарастыруымыз керек; ғылым, ғылыми білім тарихын зерделеп, заманауи ғылым мен өткен ғасырлардағы ғылым алдына қойылған мақсаттар, сұрақтар мен мәселелер тарихын таразылай алуымыз керек.

Дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізуге қажетті деген осындай мәліметтер мен қадамдар жиынтығы мұндай бағытта зерттеу жүргізудің өте ұзақ уақыт пен бай деректер қорын талап ететіндігін көрсетеді. Сол себепті де мәліметтерді таңдау және зерттеу қаңқасын құру мүмкін болатын тыйым салулар мен жасауға келетін тәжірибелерге байланысты болады. Жекеленген жобалар ауқымды зерттеу бағдарламасының бір бөлігі ғана болып, тіпті өзін дискурс талдамасының дұрыс жасалауына үлес қосатын бөлшек ретінде қарастыруы мүмкін. Дискурстың бір ғана аспектісін айқындайтын зерттеу жүргізу методологиялық тұрғыда қабылданған тәжірибе. Ауқымды зерттеу жұмысын жүргізу барысында дискурсивті талдауға керекті, өзекті ақпарат ұсына алар шағын жобаларды жекелей ұйымдастыру зерттеу жұмысының барысын жеңілдетіп, нәтижені барынша жақындата түседі.

Қойылған мақсатқа сай зерттеудің қаңқасын құрып, оған қажет болар мәліметтерді жинақтағаннан кейін, оларды герменевтикалық тұрғыда сараптап, зерттеу сұрағына жауап бере аларлықтай деңгейде интерпретациялау қажет. Дәл осы мезетте зерттеу қаңқасын толыққанды интерпретациялауға лайықты әдістерді таңдау маңызды. Біз талқылап отырған мысал ретіндегі зерттеу сұрақтары үшін мына әдістер қажетті болуы мүмкін: контент талдау, бақылау, анализ, синтез, мәтін интерпретациясы, сауалнама және сұхбат алу, тарихи әдістер.

Қорытынды

Мәліметтерді жинақтау, жалпылау және түсіндіру – зерттеу жұмысының мақсаты емес. Мұның бәрі тек дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу аясында қалыптастырылған негізгі сұраққа жауап табу үшін қызмет ететін құралдар ғана. Сол себепті де ақпарат жинақталған мәлімет берілген зерттеу жағдаяты аясында және заттарға, оқиғаларға мағына беру жүйесіне сай түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелерінің өзі де дискурстың элементтеріне айналатындығын да ұмытпағанымыз жөн. Міне сондықтан олар мәселе жайлы шындықты көрсетіп бермейді,

бірақ дискурстық қауымдағы мағына құрылымындағы механизмдер, тарихи сипаттар, зерттеулер жайлы түсінік бере алады.

Осы мақалада сипатталған дінді дискурсивті тұрғыда зерттеудің үлгісі дін саласындағы ғалымдарға дінді академиялық тұрғыда зерттеу XX ғасырдан кейін кез болған қиындықтарға сауатты түрде сапалы жауап табуға сеп болады деп білеміз. Қазіргі кезеңдегі жағдайды, әлемдік үдерістерді, барлық мүмкіндіктер мен шектеулерді назарға ала отырып, ғылыми ортаға деген талаптарды, қарапайым оқырман қауымның, ғылыми ізденіс және зерттеу нәтижелерін күтетін, бақылайтын, қолданысқа енгізетін құрылымдардың сұранысын ескере отырып, негізге ала отырып, осы қосымша себептер мен фактілер аясында, мәнмәтінінде зерттеу жүргізіп, олардың әрбірінің ықпалы мен әсерін саралау негізінде ғана тұжырым жасай отырып, тарихи сабақтастықты да назардан тыс қалдырмайтын дискурсивті тұрғыда зерттеу жүргізу замана талаптарына жауап бере алатындығына сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Bourdieu, Pierre, Loic Wacquant. *An Invitation to Reflexive Sociology*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 332 p.
2. Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*, translated by Richard Nice. – Cambridge & Oxford: Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. – 340 p.
3. Әбубәкірова А.Е. Қазіргі Батыс Еуропа елдеріндегі саяси-әлеуметтік үрдістерге исламның ықпалы жайлы дискурс // «Дінтанудың қазіргі жағдайы мен оның даму перспективалары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағы, ҚазҰУ (2019). – Б. 46–50.
4. Von Stuckrad, Kocku. *Reflections on the Limits of Reflection: An Invitation to the Discursive Study of Religion*. *Method and Theory in the Study of Religion* 22 (2010). – P. 156–169.
5. Дворкин А.Л. *Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования*. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2014. – 816 с.
6. Hanegraaff, Wouter J. “Altered States of Knowledge: The Attainment of Gnōsis in the Hermetica.” *International Journal of the Platonic Tradition* 2 (2008). – P. 128–163.
7. Latour, Bruno & Steve Woolgar. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – 296 p.
8. Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 201 p.
9. Rennie, Bryan. “After This Strange Starting: Method, Theory and the Philosophy of Religion(s).” *Method and Theory in the Study of Religions* 22. – P. 116–135.
10. Weber, Max. “Science as a Vocation.” In H. H. Gerth & C. Wright Mills (trans., ed. and introduction), *From Max Weber: Essays in Sociology*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 129–156.
11. Sarasin, Philipp. *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2003. – 257 s.
12. Landwehr, Achim. *Historische Diskursanalyse*. 2nd ed. – Frankfurt/M. and New York: Campus, 2009. – 188 s.
13. Nikander, Pirjo. *Constructionism and Discourse Analysis*. In James A. Holstein and Jaber F. Gubrium (eds.), *Handbook of Constructionist Research*. – New York: The Guilford Press, 2008. – 413-428 pp.
14. Lincoln, Bruce. *Theses on Method*. *Method & Theory in the Study of Religion* 17(2005): 8–10 pp. (First published in *Method & Theory in the Study of Religion* 8 (1996): 225–227 pp.)
15. Дильбарханова Д.А. Екпе жасауға қатысты діни көзқарастар мен ұстанымдардың салыстырмалы талдауы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 330–338. [Электронды ресурс]. URL: <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.030>

REFERENCES

1. Bourdieu, Pierre, Loic Wacquant. *An Invitation to Reflexive Sociology*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 332 p. [in English]
2. Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*, translated by Richard Nice. – Cambridge & Oxford: Polity Press in association with Basil Blackwell, 1990. – 340 p. [in English]
3. Abubakirova A.E. Kazirgi Batys Europa elderindegi sayasi-aleumettik urdisterge islamnyn ykpaly jaily diskurs. “Dintanudyn kazirgi jagdaiy men onyn damu perspektivalary” atty halykaralyk gylymi-tajiribelik konferenciya materialdarynyn jinagy, KazUU (2019). – B. 46–50. [in Kazakh]
4. Von Stuckrad, Kocku. *Reflections on the Limits of Reflection: An Invitation to the Discursive Study of Religion*. *Method and Theory in the Study of Religion* 22 (2010). – P. 156–169. [in English]
5. Dvorkin A.L. *Sektovedenie. Totalitarnye sekty. Opyt sistematicheskogo issledovaniya*. – Nijniy Novgorod: Hristianskaya biblioteka, 2014. – 816 s. [in Russian]
6. Hanegraaff, Wouter J. “Altered States of Knowledge: The Attainment of Gnōsis in the Hermetica.” *International Journal of the Platonic Tradition* 2 (2008). – P. 128–163. [in English]
7. Latour, Bruno & Steve Woolgar. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – 296 p. [in English]
8. Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 201 p. [in English]
9. Rennie, Bryan. “After This Strange Starting: Method, Theory and the Philosophy of Religion(s).” *Method and Theory in the Study of Religions* 22. – P. 116–135. [in English]
10. Weber, Max. “Science as a Vocation.” In H. H. Gerth & C. Wright Mills (trans., ed. and introduction), *From Max Weber: Essays in Sociology*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 129–156. [in English]
11. Sarasin, Philipp. *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. – Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2003. – 257 s. [in German]
12. Landwehr, Achim. *Historische Diskursanalyse*. 2nd ed. – Frankfurt/M. and New York: Campus, 2009. – 188 s. [in German]
13. Nikander, Pirjo. *Constructionism and Discourse Analysis*. In James A. Holstein and Jaber F. Gubrium (eds.), *Handbook of Constructionist Research*. – New York: The Guilford Press, 2008. – 413-428 pp. [in English]
14. Lincoln, Bruce. *Theses on Method*. *Method & Theory in the Study of Religion* 17(2005): 8-10 pp. (First published in *Method & Theory in the Study of Religion* 8 (1996): 225–227 pp.) [in English]
15. Dilbarkhanova D.A. Ekpe jasauga katysty dini kozqarastar men ustanymdardyn salystyrmaly tandauy // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – No3 (117). – B. 330–338. [Elektrondy resurs]. URL: <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.030> [in Kazakh]